

**MUJO BEGIĆ, JASMIN MEDIĆ, KORIĆANSKE STIJENE – KAMENA GROBNICA,
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU
(POSEBNA IZDANJA 18), MUZEJ UNSKO-SANSKOG KANTONA,
SARAJEVO, BIHAĆ, 2024.**

Prošle 2024. godine iz tiska je izišla knjiga *Korićanske stijene – kamena grobnica* izdanje koje je bilo i medijski dobro popraćeno. Zločin na Korićanskim stijenama kojim je likvidirano oko 200 Bošnjaka i Hrvata poznat je od samog njegovog počinjenja, ali je trebalo dugo vremena da se dođe do rezultata koje autori prikazuju u ovoj knjizi te je sada veći dio svega onoga što je vezano uz taj događaj dosta dobro poznat. U ovom prikazu želim dati jedan ispravak. Naime događaj se ipak nije dogodio na *Korićanskim stijenama* koje su dio kanjona rijeke *Ugar*, nego na stijenama poznatim pod nazivom *Varijanta* koje su dio kanjona rijeke *Ilomska* pa se može govoriti o Korićanskim stijenama u širem smislu. No ova netočnost ne umanjuje značenje ove knjige nego samo poziva na što točnije određenje toponima i mjesta zbivanja ovoga događaja.

Sadržajno knjiga se sastoji od pet dijelova. U prvom dijelu je *Uvod*, u drugom *Koncentracijski logori i prisilne deportacije*, u trećem *Zločin na Korićanskim stijenama*, u četvrtom dijelu je *Zaključak*, a petom *Izvori i historiografija*. Najznačajniji i najvažniji dijelovi knjige su drugi i treći, a ostali su kraći i prate za dva dijela.

U Uvodu autori ističu kako su masovne likvidacije civila i pokušaji njihova prikrivanja jedno od najznačajnijih obilježja agresije na Bosnu i Hercegovinu (BiH). Dalje navode masovne grobnice na području BiH među kojima su one na području Bosanske Krajine jedne od naj-

brojnijih i kojih je oko 1000, od kojih se dio grobnica nalazi i na području Republike Hrvatske i Srbije. Autori monografije imali su za model monografiju *Tomašica-masovna grobnica* na području općine Prijedor. Stradalnicu su na većinu tih stratišta odvođeni iz koncentracijskih-sabirnih logora Omarska, Keraterm, Trnopolje, Dom Miska Glava, stadion nogometnog kluba *Rudar* u Ljubiji i drugim manje značajnim mjestima zatočenja. Masovno stratište i grobnica na Korićanskim stijenama (Varijanti) danas se nalazi u općini Kneževo, prije rata Skender Vakuf na planini Vlašić gdje su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka s općine Prijedor i Hrvata i Bošnjaka s općine Kotor Varoš, a za istraživanje te grobnice autori su se odlučili zbog specifičnog načina ubijanja i mjesta prikrivanja posmrtnih ostataka te većeg broja preživjelih i njihovih svjedočenja o tom zločinu. Svi počinitelji zločina poznati su, a njih 12 je osuđeno, od kojih jedan Darko Mrđa od Međunarodnog suda u Haagu, a ostali od sudova BiH. Zločin se dogodio tijekom razmjene civilnih zarobljenika iz logora Trnopolje 21. kolovoza 1992., a tom su prilikom stradali zatočenci odvajani od ostalih iz konvoja na prijelazu preko rijeke Ilomske te s dva posebna autobusa prevezeni i likvidirani na navedenom stratištu. Tom prilikom preživjelo je 12 osoba čija su svjedočanstva obrađena u posebnom dijelu knjige. I ekshumacije su vršene u nekoliko navrata i na nekoliko mjesta što je također prikazano u knjizi. Prikaz zbivanja dan je kronološki kako se događao kao i sve ono što se događalo poslije, a vezano je uz stratište/grobište, a autori su koristili i dijelove svojih ranije objavljenih tekstova o navedenoj temi. Posebno vrijedni dijelovi knjige su dokumenti i fotografije do kojih su autori došli na različite načine i koji dodatno potkrjepljuju njihove tvrdnje i zaključke.

U 1. dijelu knjige pod naslovom *Koncentracioni logori i prisilne deportacije* autori u osam poglavlja govore o prvim višestranačkim demokratskim izborima poslije Drugoga svjetskoga rata, promjenama koje su oni donijeli, razvoju vlasti na području prije svega Prijedora, osnivanju srpskih većih i manjih teritorijalnih jedinica, osnivanju sabirnih logora i prisilnim deportacijama nesrpskog i neloyalnog civilnog stanovništva s područja Bosanske Krajine, primarno općine Prijedor.

Prvi višestranački izbori održani u BiH poslije Drugoga svjetskoga rata bili su u prosincu 1990. Pobjedu na njima odnijela je Stranka demokratske akcije (SDA) s 30 zastupnika, koja je u općini Prijedor ostvarila vlast s druge dvije stranke nacionalnog predznaka, druga je bila Srpska demokratska stranka (SDS) s 28 zastupnika i posljednja Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) koja je imala dva zastupnika. No zbivanja u Sloveniji i Hrvatskoj u prvoj polovini 1991. utjecala su na tijek događaja i u BiH. Tako je 16. rujna 1992. u Banja Luci jednostranom odlukom SDS osnovana *Autonomna regija Krajina* (ARK) kao formalno-pravni slijednik *Zajednice općina Bosanska Krajina* osnovane u travnju 1991. koju je činilo 16 općina tog područja u kojima je srpski narod činio apsolutnu ili relativnu većinu. No Prijedor prema Statutu nije bio dio te Zajednice jer je srpsko stanovništvo tamo tada bilo u manjini. Sljedeći akt koji je išao da dezintegraciji BiH i stvaranju posebnih institucionalnih i teritorijalnih obli-

ka srpskog naroda u BiH bila je *Skupština srpskog naroda BiH* u Sarajevu održana 24. listopada 1991., da bi 9. siječnja 1992. u Banja Luci bila proglašena *Srpska republika BiH*. Tijekom studenoga (9. i 10.) održan je „plebiscit srpskog naroda“ u BiH u kojem je uz Srbe glasovao i dio Bošnjaka i Hrvata za ostanak BiH u Jugoslaviji u kojem je 99,1% izišlih na referendum glasovao pozitivno. U skladu s tim Glavni odbor SDS je 19. prosinca 1991. izdao dokument: „Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u BiH u vanrednim okolnostima“ s dvije varijante. Varijanta „A“ odnosila se na način preuzimanja vlasti u općinama s većinom srpskog stanovništva, a varijanta „B“ u kojoj Srbi čine manjinu stanovništva. Prijedor je po tome pripadao varijanti B te je SDS 7. siječnja 1992. proglasio „Skupštinu srpskog naroda Prijedora“ koja je pri svome prvom zasjedanju pristupila ARK s čime se nisu složile ostali koalicijski partneri u vlasti, kao ni najjača oporbena Stranka demokratskih promjena (SDP). Deset dana poslije Prijedor je i formalno postao dio ARK, odnosno Srpske republike BiH koja je prema idejnim zamislima tvorca iste činila 63% teritorija BiH. Već u veljači Srpska republika BiH donosi *Ustav* kojim je srpski narod izdvojen i na prvom mjestu, a svi ostali su „građani“, što je upućivalo i na to da su oni građani drugoga reda. Drugi važan element je organiziranje *Ministarstva unutarnjih poslova (MUP) srpskog naroda* s centrima u Banja Luci, Doboju, Goraždu i Trebinju. Od početka SDS Prijedora u potpunosti se veže i sve svoje akcije usklađuje s JNA u tom gradu. Kako bi lakše i sigurnije vladali preuzeli su sve medije kao što je *Kozarski list*, *Radio Prijedor* i *televizijski predajnik* na Kozari. Međunarodna zajednica uvidjevši težinu rata u Sloveniji i posebno Hrvatskoj pokušala je djelovati preko diplomata Carringtona i Cutileira stvaranjem decentralizirane BiH s tri etničke administrativne jedinice na temelju popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991., ali poslije nekoliko sastanaka ti su planovi odbačeni, a da je prihvaćen Prijedor bi bio dio bošnjačke jedinice sa središtem u Bihaću i odvojen od ostalih bošnjačkih dijelova. Upravo zbog nemogućnosti dogovora u BiH je 19. veljače i 1. ožujka održan referendum na kojem se 64% građana BiH izjasnilo za nezavisnu i suverenu BiH.

Drugo poglavlje *Nasilno preuzimanje vlasti na području općine Prijedor* govori o preuzimanju vlasti od strane SDS-a u Prijedoru. U Sanskom Mostu je već početkom travnja SDS uz pomoć JNA preuzeo potpuni nadzor nad tim strateški važnim gradom. U Prijedoru proces preuzimanja vlasti počinje osnivanjem „Vlade srpske opštine Prijedor“ 16. travnja 1992., a općinski odbor SDS-a je 23. travnja donio odluku da se započnu pripreme za preuzimanje vlasti koje će završiti potpunim preuzimanjem vlasti i ovdje uz pomoć JNA 30. travnja 1992. u kojem je sudjelovalo 1775 policajaca iz 13 policijskih postaja i postrojbe JNA čime je izvršen svojevrsni „državni udar“. Uz novu Skupštinu srpske općine Prijedor značajan oslonac nove vlasti činio je „Savjet za narodnu odbranu“ sastavljen od članova SDS-a i pripadnika JNA koji će biti „stup nove vlasti“ i glavni operativni organ u nastupajućim danima. Vojno je Prijedor bio dio V. korpusa JNA preteče I. Krajiškog korpusa vojske srpske Republike BiH, a u samom Prijedoru bila je smještena 343. motorizirana brigada JNA. Već dva dana poslije Jovan Zavišić

vadi iz autobusa Prijedor-Bosanska Dubica Ismeta i Rasima Šahinića i s traktora Jusufa Kučkovića i Ganima Mumina, ubija ih, a potom „nestaje“. U Banja Luci je 12. svibnja održana XVI. sjednica samoproglashene „Skupštine srpskog naroda BiH“ na kojoj je vođa SDS-a Radovan Karadžić iznio šest strateških ciljeva srpskog naroda u BiH od kojih je onaj o razdvajanju i izdvajanju srpskog naroda iz BiH i stvaranju koridora Semberija – Krajina zahvaćao i Područje općine Prijedor. A da je JNA u svemu imala ključnu ulogu potvrđuje i njezin ministar Veljko Kadijević kada kaže da je JNA „zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima“. No nitko od te JNA ni za bilo što iz tog vremena, a i poslije nije odgovarao. Zašto?

U trećem poglavlju *Vojno-političke prilike u Prijedoru nakon 12. maja 1992. godine* autori prikazuju te prilike do kraja svibnja 1992. Već početkom svibnja nove srpske vlasti općine Prijedor na čelu sa Simom Drljačom i Milanom Mićom Kovačevićem vrše novu mobilizaciju policije i vojske te vojsku raspoređuju u rejonu Kozarca pripremajući se za vojno djelovanje na tom području. Istodobno policijska postaja u Kozarcu i Štab Teritorijalne obrane BiH u tom mjestu pokušavaju političkim djelovanjem mirnim putem riješiti svoj pšoložaj i stanje. Predlažu osnivanje općine Kozarac, Ljubija i grada Prijedora koji bi kao takvi činili Zajednicu općina Prijedor, ali srpske vlasti to ne prihvaćaju. Kozarčani nisu prihvatili ni zahtjev za predaju oružja tim više jer su srpske vlasti tražile čak 7000 dugih cijevi koliko oni nisu imali ni približno, a prilikom pregovora glavnu su riječ vodili pukovnik Vladimir Arsić i bojnik (major) Radmilo Zeljaja koji su bili posebno ultimativni (zanimljivo da protiv njih nisu uopće podignute optužnice). Poslije toga srpske su vlasti 22. svibnja 1992. prekinule sve telefonske linije prema Kozarcu, prostor potpuno blokirale, te izvršile potpunu mobilizaciju 12000 vojnih obveznika uglavnom srpske nacionalnosti.

U četvrtom poglavlju *Napadi srpskih vojnih i policijskih snaga na dijelove općine Prijedor i odvođenje civila* autori prikazuju napade na bošnjačka i hrvatska naselja i domove i odvođenje Bošnjaka i Hrvata u prihvatne centre koji će se pokazati kao posebni koncentracijski logori. Početak napada bio je već 23. svibnja 1992. na jugozapadno prigradsko povišeno naselje Hambarine gdje se u prvoj fazi koncentrirao najjači otpor, a bile su i najbliže gradu. Dan poslije, 24. svibnja dio Bošnjaka i Hrvata Prijedora pod vodstvom Izeta Mešića i Slavka Hećimovića pokušao je oružanim putem preuzeti općinsku vlast od Srba, ali bez uspjeha jer su u svakom pogledu bili slabiji. Uslijedilo je granatiranje Staroga Grada i zahtjev za predajom i vješanjem bijelih zastava na kućama i bijelih traka oko ruke Bošnjaka i Hrvata. Do 30. svibnja je završeno potpuno razaranje Staroga Grada i pljačka i uništavanje imovine Bošnjaka i Hrvata. Dio civila iz Kozarca je uhićen i odveden u logore, a dio se krio oko Trnopolja, no i ta epizoda završila je 9. lipnja kada je cijelo područje Kozarca osvojeno, a stanovništvo odvedeno u logore. Bošnjaci i Hrvati na lijevoj obali Sane (Čarakovo, Hambarine, Zecovi, Rakovčani, Biščani, i Rizvano-

vići su pružali otpor do 20 srpnja 1992. kada su i oni osvojeni kao i Ljubija i Briševo kada je masovni pokolj u i oko Prijedora kulminirao.

U petom poglavlju *Logori Keraterm i Omarska* autori navode kako je te logore osnovao Krizni štab općine Prijedor po zapovijedi predsjednika općine Sime Drljače. Logor je smješten u prostor nekadašnje tvornice keramičkih pločica u četiri dvorane koje su služile kao skladište, a zapovjednik logora bio je Živko Knežević dok je logor čuvalo 10 do 15 stražara. Logor Omarska bio je u zgradi uprave rudnika željeza Omarska, garaži istog rudnikzijelaza makadamske ceste preko rječice Ilomske. Tu je u dva autobusa izdvojeno oko 200 muškaraca koji su potom odvezeni na dio ceste koja prolazi kanjonom Ilomske prema Donjim Korićanima, Tu gdje su stijene i s gornjeg i donjeg dijela ceste zarobljenici su izlazili, klečali okrenuti prema donjem dijelu stijena, potom su strijeljani i padali niz stijene u sipar (kameni odron). Likvidacije prvog autobusa trajale su dulje nego drugoga, jer su ubijeni vođeni samo po dva do tri. Kako bi bili sigurni da su svi strijeljani likvidatori su prvo bacali bombe i granate, a potom su se spuštali niz stijene i osobno s dugim i kratkim oružjem pucali u slučajno preživjele, no unatoč tome 12 osoba preživjelo je masakr. Po završetku likvidacija likvidatori su završili u jednoj od kavana u Skender Vakufu/Kneževu.

U petom poglavlju *Svjedočenja preživjelih o zločinu na Korićanskim stijenama* autori iznose svjedočenja nekoliko preživjelih. Veći dio preživjelih ponovo je uhićen od srpske vojske, ali je preživio, a manji dio ih se spasio na teritoriju Armije i HVO-a BiH. Poimence su navedena svjedočenja preživjelih: Edhema Hadžića-Crnog, Sulejmana Kahrimanovića, Bahrije i Huseina Jakupovića i najmlađeg Sanemira Kljajića koji su ujedno bili i svjedoci na svim suđenjima likvidatorima. I ovaj nešto dulji tekst ima nekoliko fotografija prostora oko stratišta i jednoga od svjedoka. Na kraju su presnimci dva dokumenta „Službena zabilješka Centra službe bezbjednosti Banja Luka.

U šestom poglavlju Prikrivanje zločina i odgovornost počinilaca autori opisuju načine kako se pokušalo prikriti zločin za koji je uskoro cijeli svijet znao. Jer i sam zapovjednik srpske 22. lake pješadijske brigade dopukovnik Boško Peulić, te izvršitelji sanacije terene: Čedo Vuković, Živorad Pelengić i Radovan Đukarić kao pripadnici Civilne zaštite te predsjednik Kriznog štaba općine Skender Vakuf Milan Komljenović bili su užasnuti događajem. Oni su ipak sanaciju terena pokušali izvesti cisternom s kiselinom kako bi uklonili, ali im to nije pošlo za rukom, kao ni vodom kasnije. Nije uspio ni pokušaj vađenja leševa iz kanjona dizalicom početkom rujna 1992. prilikom čega je bio cijeli sudsko-medicinski tim iz Banja Luke. Zato su leševi ponovo čišćeni kiselinom što je tada uspjelo, ali je dugo poslije toga ostao zadržan kiseline. A tada su po svoj prilici bili pripadnici JNA koji su koristili opremu JNA što su 2012. otkrili članovi obitelji ubijenih i nestalih Prijedorčana „Izvor“. U ovom poglavlju uz nekoliko fotografija ostataka stradalih ljudi nalazi se i više dokumenata kojima se vršila formalna istraga, a sve što se dogodilo pokušalo se prikriti.

Sedmo poglavlje *Pronalazak i ekshumacija posmrtnih ostataka ubijenih na Korićanskim stijenama* govori se o potragama ubijenih, ekshumacijama i sahranama. Prvi puta je tim MUP BiH bio 1996., ali je prva ekshumacija bila u listopadu 2003. prilikom čega su ekshumirani posmrtni ostaci četiri ukopane osobe kod rijeke Ilomske, 1,5 km dalje od glavnog stratišta na Varijanti. U svibnju 2003. vršene su prve ekshumacije na lokalitetu br. 2, a posmrtni ostaci preneseni su u prostore *Gradskog groblja* Visoko. Potom su na tom lokalitetu rađene ekshumacije u travnju 2013. i treća u rujnu 2017. godine. Posljednjom ekshumacijom izvađeni su posmrtni ostaci 113 osoba. Ekshumacija na lokalitetu br. 3 vršena je od 27. srpnja do 19. kolovoza 2009. i tu je ekshumirano i identificirano 65 osoba. Uz tekst brojne su fotografije koje prikazuju dijelove posmrtnih ostataka stradalih, djelatnike na tom poslu i uopće organizaciju i izvedbu ekshumacija.

U osmom poglavlju *Ko su ubijeni na Korićanskim stijenama* autori u tablicama daju pregled stradalih po dobnim skupinama i školskoj spremi ubijenih. U nastavku je poimenični popis stradalih s prezimenom, imenom oca, imenom stradalog i godinom rođenja. Mišljenja sam da se moglo i trebalo dati više osobnih podataka jer je to bitno za ovakve popise kako ne bi u neka druga vremena došlo do manipulacija uobičajenih za ove prostore. No dobro je da postoji i ovakav popis kao putokaz da temeljitije popise.

Deveto poglavlje je *Posjeta lokalitetu masovne grobnice Korićanske stijene* u kojem se navode komemoracije koje su tamo bile do sada. Posjete ovom lokalitetu i komemoracije vrše se svake godine poslije prve održane 2002. na datum stradanja žrtava 21. kolovoza. U posjet dolaze prije svega rodbina i prijatelji stradalih, razne udruge, ali i pojedini političari te predstavnici međunarodnih organizacija. I ovo je poglavlje potkrijepljeno brojnim fotografijama sudionika komemoracijskih skupova.

Deseto poglavlje *Identifikacija žrtava iz masovne grobnice Korićanske stijene* govori o načinu identifikacije i identifikacijskim dokumentima pronađenim pri ekshumacijama. Među identifikacijskim dokumentima pronađene su vozačke i prometne dozvole, članske i studentske iskaznice, bankovne kartice te 154 osobne iskaznice. Sudsko medicinska obrada vršena je u Sanskom Mostu gdje su radili antropolozi, sudski i medicinski vještaci i patolozi. U prilogama za ovaj dio fotografije su dijela pronađene dokumentacije pri ekshumacijama.

I posljednje 11 poglavlje *Dženaza i sahrana žrtvama zločina na Korićanskim stijenama* govori o dženazama koje su vršene 2004., 2005. i 2006. godine. Žrtve, njih 148 s lokacije br. 2. sahranjene su na šehidskom groblju Kamičani – Koazara 20. srpnja 2019., a s lokacije br. 3. već ranije, 20. srpnja 2011. pokopane su 53 žrtve, dok je 12 ostalih pokopano u nekoliko navrata. Veći dio stradalih Hrvata pokopan je u grobljima u Republici Hrvatskoj, a trojica na grobljima sela oko Kotor Varoša. I ovo je poglavlje popraćeno brojnim fotografijama, a posebno je izgledala povorka koja je krenula od Sanskog Mosta do Prijedora.

U poglavlju *Zaključna razmatranja* autori ističu progon 50 000 Bošnjaka i Hrvata s općine Prijedor kroz koncentracijske logore, a potom i njihove likvidacije na brojnim stratištima koja

se još traže i ekshumiraju. Na Korićanskim stijenama pronađeni su ostaci 182 stradalnika s područja općina Prijedor i Kotor Varoš. Od toga broja njih 133 ili 73% ubijene su u dobi od 20 do 40 godina. S područja općine Prijedor ubijene su 174 osobe, a s općine Kotor Varoš 8 osoba. Prve ubijene žrtve su s općine Prijedor i oni su prvi ubijeni 18 kolovoza, a potom 21. kolovoza žrtve iz Prijedora. Najveći broj žrtava ubijen je vatrenim oružjem, a ostali su poginuli uslijed pada u provaliju visine oko 60 metara.

Na kraju je popis izvora, literature, novinskih članaka i internetskih izvora.

Vrlo vrijedan doprinos istraživanju stradanja i odnosa prema žrtvama, a knjiga može u svakom slučaju biti model za buduće knjige takve vrste uz neke korekcije i dopune. Autori su i tekstualno i fotografski i dokumentarno koristeći brojne izvore dali na uvid u jednoj relativno maloj monografiji (170 stranica) prikaz jednog od brojnih stratišta u BiH. Na žalost u Hrvatskoj za sada još nema takvog ni približno sličnog prikaza što govori o našem hrvatskom odnosu prema žrtvama. Ova knjiga plod je dugotrajnog i ustrajnog rada autora i svakako je za preporučiti svima koji se bave navedenom tematikom kao egzemplarni uzorak.

Stipo Pilić